

До спеціалізованої вченої ради ДФ
155 в Українському державному
університеті імені Михайла
Драгоманова 02000, м. Київ, вулиця
Пирогова, 9

**ВІДГУК
ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА**

на дисертацію

ВОЛОШИНА Романа Олексійовича

**на тему «ІСТОРИЧНА ТА КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ ЯК
ЧИННИК ГЕОПОЛІТИЧНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СУЧАСНОЇ
УКРАЇНИ (ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ)»,**

**подану на здобуття ступеня доктора філософії в галузі
знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 033**

Філософія

Актуальність теми наукової роботи та її зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Подана на розгляд вченої ради дисертація пана Романа Волошина присвячена актуальній в контексті сьогодення, і, на наш погляд, малодослідженій та дискусійній проблематиці. Її актуальність зумовлена глибинними трансформаціями світового порядку, які, своєю чергою, призвели до переосмислення цивілізаційної, культурної й політичної ідентичності українського суспільства. Цілком закономірно, що цей процес супроводжується зростанням наукового інтересу до проблем історичної та колективної пам'яті. В умовах війни вони постають не тільки гуманітарними проблема загальнотеоретичного характеру, а одним з ключових чинників формування ціннісних орієнтирів і стратегічних напрямів суспільного розвитку. Інтерпретації минулого, конкуренція наративів, символічна політика пам'яті та боротьба за історичну легітимацію стають важливими чинниками формування міжнародної позиції держави, її цивілізаційного вибору та стратегічних орієнтирів розвитку.

Не меншою мірою актуальність представленого на розгляд дослідження зумовлена й тим, що історична та колективна пам'ять виступають не лише формами збереження досвіду, але й механізмами конструювання національної ідентичності, що безпосередньо впливає на визначення пріоритетів зовнішньополітичного курсу, зокрема європейської та євроатлантичної інтеграції. Водночас пам'ять стає полем ідеологічного протистояння,

інструментом інформаційних впливів та засобом мобілізації суспільства. Це ще раз засвідчує актуальність дисертаційного дослідження, представленого паном Романом Волошиним, яке, на наш погляд, повністю відповідає викликам і потребам сучасної гуманітарної науки та суспільної практики.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження також не викликає жодних сумнівів. Пану Роману Волошину вдалося здійснити філософську концептуалізацію історичної та колективної пам'яті як політико-ціннісного ресурсу геополітичного самовизначення України та показати, що колективна пам'ять є важливим чинником формування стратегічних орієнтацій держави, цивілізаційного вибору та міжнародної суб'єктності. Такий підхід дозволив дисертантові представити власну інтерпретацію сучасних націєтворчих процесів та обґрунтувати доцільність розширення трьохетапної моделі націєтворення шляхом виділення четвертого етапу – міжнародного (зовнішнього) визнання, який інтерпретується як процес інституалізації ідентичності на міжнародному рівні, шляхом створення двостороннього партнерства, включення держави до системи союзів, безпекових і політичних форматів та прийняття відповідальності за участь у глобальних процесах замість формального акту дипломатичного визнання і встановлення дипломатичних відносин (с. 14). Запропоноване розширення спрямоване трансформувати класичні підходи до процесу українського націєтворення, проте має дещо дискусійний характер і не завжди підкріплене належними історичними та джерельними аргументами, що знижує наукову обґрунтованість висновків і потребує додаткового підтвердження фактологічними матеріалами та авторитетними дослідженнями.

Не менш цікавою видається спроба пана Романа показати український досвід як аналітичну модель постімперської трансформації пам'яті та ідентичності, що має універсальний евристичний потенціал для дослідження інших суспільств, які перебувають у процесі подолання імперської або колоніальної спадщини. Такий підхід, як дещо декларативно заявляє дисертант, дає можливість вийти за межі суто національного кейсу й інтегрувати результати дослідження у ширший філософський і міждисциплінарний дискурс (с. 14).

Вагомим теоретичним здобутком дослідження, на нашу думку, є спроба пана Романа концептуалізувати взаємозв'язок між політикою пам'яті, історичною та колективною пам'яттю, процесами формування ідентичності й геополітичними орієнтаціями держави. Ми цілком погоджуємося з тим, що політика пам'яті не обмежується виконанням внутрішньої ідентифікаційної функції, а постає важливим чинником конструювання зовнішньополітичних пріоритетів, формування уявлень про союзників і опонентів, а також засобом

забезпечення міжнародної легітимації держави (с. 14).

Загалом пан Роман Волошин послідовно та структуровано окреслює наукову новизну отриманих результатів, які мають як теоретичне, так і практичне значення. Сформульовані в дисертації теоретичні положення й висновки створюють підґрунтя для подальшого поглиблення філософського осмислення пам'яті як чинника націєтворення та геополітичного самовизначення, а також сприяють розвитку міждисциплінарного підходу до аналізу взаємозв'язків між пам'яттю, ідентичністю та політикою.

Не менш значущим є практичне значення висновків, отриманих у дисертації, які можуть слугувати ґрунтовним теоретико-методологічним підґрунтям для формування та вдосконалення державної гуманітарної політики. Результати дослідження, як цілком справедливо зауважив дисертант, можуть стати концептуальним тлом для розроблення більш цілісної й інклюзивної політики пам'яті, що поєднує деколонізаційний підхід, критичну роботу з історичною травмою, яка, в дисертації не репрезентована, та орієнтацію на формування суб'єктної моделі національної ідентичності. Крім того, вони можуть бути використані у діяльності державних інституцій, відповідальних за утвердження національної та громадянської ідентичності, збереження культурної спадщини та суспільної єдності, а також сприяти координації експертних позицій, виробленню спільних підходів у сфері пам'яті, ідентичності та національної консолідації.

Важливо також відзначити, що напрацювання дисертації мають прикладну цінність у сфері стратегічних комунікацій та аналітично-експертної діяльності. Вони сприяють більш усвідомленій роботі з історичними наративами у взаємодії з міжнародними партнерами, розглядаючи пам'ять як стратегічний ресурс м'якої сили, що забезпечує формування довіри, легітимацію союзів та інтеграцію України у європейський і євроатлантичний простір. Водночас результати дослідження можуть бути використані для виявлення маніпуляцій пам'яттю, інформаційних впливів і гібридних стратегій, спрямованих на підрив ідентичності та міжнародної суб'єктності України.

Слід зазначити, що активне впровадження отриманих у дисертації результатів у наукові дослідження забезпечує повнота їхнього викладу в опублікованих працях. Це завдання пан Роман Волошин виконав повною мірою. Результати дослідження представлені в 4-х фахових статтях та 4-х тезах доповідей, що цілком і повністю відповідає чинним вимогам до подібного роду робіт.

Структура та зміст дисертації, її самостійність, завершеність, відповідність вимогам щодо оформлення й обсягу. Структура та зміст

дисертаційного дослідження пана Романа Волошина побудовані логічно і послідовно та цілком відповідають поставленим у дисертації меті та завданням. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (кожен з яких має підрозділи), висновків та списку використаних джерел, який налічує 293 джерела. Підкреслимо, що у процесі дослідження дисертант спирався на широкий комплекс джерел. Зокрема, він звертався до українських та закордонних наукових розвідок, аналізував емпіричні дані у вигляді особистих свідчень, що відображають різні етапи життя нації, а також спогади сучасних українців. Таким чином, він прагнув максимально врахувати множинність індивідуальних досвідів, які, на його дещо дискусійне переконання, не увійдуть до колективної пам'яті, а залишаться тільки на рівні комунікативної пам'яті поколінь і впливатимуть на формування ідентичності конкретних осіб. Крім того, під час роботи над дисертацією було використано публікації в медіа та на онлайн-ресурсах, що фіксують події останніх років у режимі реального часу, а також аналізував нормативно-правову базу – закони та підзаконні акти, які регламентують питання пам'яті та ідентичності.

Доволі широкий, як на наш погляд, спектр використаних джерел свідчить про ґрунтовне та всебічне опрацювання обраної теми, що дозволило дисертанту забезпечити комплексний підхід до аналізу історичної та колективної пам'яті, її впливу на формування ідентичності та геополітичне самовизначення сучасної України.

У вступі до дисертації представлені усі необхідні складові, характерні для роботи такого рівня наукової кваліфікації: обґрунтування актуальності, визначення об'єкту і предмету дослідження, окреслення загальної мети та завдань, чітке визначення наукової новизни, практичного значення результатів дослідження.

Перший розділ дисертації пана Романа Волошина присвячено теоретико-методологічному обґрунтуванню дослідження. Зокрема, у підпункті 1.1 «Методологічні підходи, використані в процесі дослідження» дисертант послідовно окреслює застосовані методи, серед яких насамперед згадує герменевтичний і феноменологічний підходи. Вони, як зазначено в дисертації, дозволяють не лише описувати факти пам'яті, а й аналізувати способи їх переживання та осмислення, а також вплив на колективну поведінку й політичні орієнтації, що поза будь-яким сумнівом робить їх цінним методологічними інструментарієм дослідження колективної пам'яті. Доречним видається й застосування у роботі дискурс-аналізу, як ефективного інструменту для аналізу ключових наративів, мовних практик та тих досвідів, що залишилися поза основним наративом. Цілком закономірно, що для формування чіткого понятійного апарата дослідження, дисертант

послугується методом концептуального аналізу.

Позитивне враження справляє й застосування паном Романом Волошиним деколонізаційного підходу, який дозволяє простежити вплив колоніального минулого на культурні та історичні наративи, національну свідомість і уявлення про «іншого». Водночас він спонукає дисертанта свідомо обмежити застосування досліджень, що базуються на імперських або ідеологічно заангажованих російських концепціях, тим самим істотно підвищити наукову достовірність отриманих у дисертації результатів. Виправданим і цілком доречним у сучасному українському дискурсі є застосування гендерного підходу, який дозволяє врахувати різноманітність індивідуальних досвідів, що формують колективну пам'ять та ідентичність. На наш погляд, результати цього аспекту дослідження доцільно було б окремо виділити у розділі, присвяченому науковій новизні дисертації, що суттєво посилює її теоретичний потенціал.

Цікавою та дискусійною є думка пана Романа Волошина про те, що деколонізаційний підхід, який здебільшого застосовується у західному світі, не можна беззастережно переносити на український контекст. Він обґрунтовує цю позицію тим, що, на відміну від західноєвропейських імперій, Російська імперія та Радянський Союз розширювалися не через заморські колонії, а шляхом внутрішньої континентальної експансії, включаючи підкорені народи та землі й заперечуючи факт колоніального підпорядкування (с. 21). Така точка зору хоч і небезпідставна, проте потребує підкріплення теоретичним та фактологічним матеріалом.

У підрозділі 1.2 «Обґрунтування теоретичних засад філософського дослідження проблем пам'яті і націєтворення» дисертант пропонує характеристику понятійного апарату і декларує прагнення відстежити розвиток ключових теоретичних ідей, на яких ґрунтується дослідження. Це спонукає його розкрити змістове наповнення таких понять, як «нація», «колективна пам'ять», «культурна пам'ять», «комунікативна пам'ять», «історична пам'ять», «національна ідентичність» тощо. Розв'язання цього завдання має важливе значення, адже воно забезпечує концептуальну чіткість дослідження, створює підґрунтя для аналізу емпіричних даних та інтерпретації результатів, а також дозволяє коректно зіставляти різні підходи до вивчення пам'яті, ідентичності та націєтворення в українському контексті.

У першому підрозділі другого розділу дисертаційного дослідження здійснено аналіз процесів формування української нації із залученням теорій націєтворення, запропонованих такими відомими науковцями, як Степан Рудницький, Мирослав Грох, Ольгерд Бочковський, Ярослав Грицак, Ігор Гирич та інші. Звертаючись до цих концепцій, дисертант демонструє, що

український націєтворчий процес загалом може бути інтерпретований у межах теорії поетапного розвитку модерних націй, проте має власну специфіку, яка, згідно з вкрай дискусійним переконанням пана Романа Волошина, зумовлена «передусім тривалим бездержавним статусом і перебуванням у складі різних імперій, що призвело до асиметрії політичних можливостей та переривчастості інституційного розвитку. Особливу роль у цьому процесі відігравали культурні ініціативи, самоорганізація громадянського суспільства та поступове перетворення культурної солідарності на політичну суб'єктність» (139). Саме ці чинники, на його думку, призвели до асиметрії політичних можливостей, переривчастості інституційного розвитку та особливої конфігурації взаємодії між культурними, соціальними й політичними складниками національного становлення. Запропонована позиція містить у собі раціональні елементи й заслуговує на увагу, проте її переконливість могла б бути посилена шляхом більш розгорнутого теоретичного обґрунтування.

Оригінальним і концептуально насиченим постає другий підрозділ другого розділу дисертації. Він присвячений проблематиці колективної та історичної пам'яті, а також політиці пам'яті в Україні. Саме тут дисертант обґрунтовує, що державно регламентована політика пам'яті перетворює історичне знання на чинник формування національної ідентичності та суспільної солідарності через добір, інтерпретацію й репрезентацію подій минулого, які вона подає у вигляді так званої «винайдених традицій», тобто унікального символічного простору спільного досвіду. Водночас в цьому розділі пан Роман Волошин доволі переконливо показує, що творення політики пам'яті не зводиться лише до державного рівня, адже не менш вагому роль у цьому процесі відіграють громадянське суспільство, яке забезпечує ширший простір для осмислення альтернативних поглядів на минуле, та академічна спільнота, у межах яких відбувається фахове вивчення історичних фактів і формування аргументованих інтерпретацій. Окремий вимір колективної пам'яті, як цілком аргументовано стверджує дисертант, становлять традиції, звичаї, патерни поведінки та цінності, що функціонують у межах неінституціалізованих спільнот й утворюють специфічний пласт неінституціалізованої пам'яті.

Заслуговує на увагу й здійснений у дисертації огляд концепції «місце пам'яті» П'єра Нора, яка надає продуктивний інструментарій для осмислення того, яким чином символічні простори, об'єкти та події здатні концентрувати колективні смисли й виконувати інтегративну функцію у суспільстві. На прикладі подій українських Майданів дисертант переконливо демонструє, що простір може набувати додаткових, багаторівневих значень – політичних,

історичних, сакральних та ідентифікаційних, – перетворюючись на осередок символічної консолідації. У такому вимірі «місця пам'яті» постають не лише як маркери минулого, а й як чинники формування громадянської солідарності, спільних цінностей і уявлень про бажане майбутнє, що істотно посилює аналітичний потенціал відповідного підрозділу дисертації.

Третій розділ дисертаційного дослідження вирізняється оригінальністю авторського підходу та зосереджений на філософсько-історичному аналізі геополітичної орієнтації України в координатах «Схід–Захід», а також на осмисленні процесів її міжнародної легітимації, європейської й євроатлантичної інтеграції. Ключовою для цього розділу є ідея, згідно з якою геополітичний вибір України формується не лише під впливом актуальної політичної кон'юнктури чи зовнішніх викликів, а має глибші підвалини, пов'язані з колективною пам'яттю, історичними уявленнями та ціннісними настановами українського суспільства.

Цікавим і водночас концептуально амбітним є підрозділ 3.2 «Визнання та міжнародне співробітництво України: пропозиції щодо впровадження четвертого етапу націєтворення». Саме тут обґрунтовується думка про те, що процес націєтворення не вичерпується актом проголошення державної незалежності (с. 159), а передбачає також досягнення повноцінного міжнародного визнання. Дисертант пропонує розглядати такий вимір як окремий, четвертий етап націєтворення, пов'язаний із визнанням держави, її історичного досвіду та культурно-політичних напрацювань на міжнародному рівні. При цьому наголос робиться на тому, що йдеться не лише про формально-дипломатичне підтвердження суверенітету, а й про ширше визнання у різних сферах та становлення сталого й змістовного міжнародного співробітництва. Означена позиція не позбавлена раціонального зерна, проте, на наш погляд, залишається вкрай дискусійною в контексті націоналістичного дискурсу, що, втім не заперечує її права на життя.

Методологія дослідження. Обґрунтованість отриманих у дисертації результатів значною мірою зумовлена коректним і виваженим застосуванням здобувачем як загальнонаукових, так і спеціальних методів наукового пізнання, що було чітко продемонстровано у процесі аналізу першого підрозділу. Там дисертант послідовно розкрив методологічну базу дослідження, охарактеризував застосовані підходи та показав, як поєднання цих методів дозволяє забезпечити глибокий і комплексний аналіз колективної пам'яті, ідентичності й політики пам'яті в українському контексті.

Відсутність порушення академічної доброчесності. Ознайомлення із текстом дисертації дає змогу ствердити, що робота не містить ознак плагіату, або інших проявів академічної недоброчесності. Автор цілком дотримується

принципів академічної культури, цитувань та опрацювання ідей, концепцій та теорій. Також робота повною мірою відповідає вимогам наукового стилю.

Дискусійні питання і зауваження. Дисертаційне дослідження Романа Волошина має низку переваг та досягнень, що дозволяє стверджувати про вагомість отриманих результатів. Однак ми хотіли б звернути увагу на те, що дисертаційна робота не позбавлена дискусійних моментів. Висловимо деякі з них:

1. Другий підрозділ другого розділу видається надто розлогим за обсягом, що ускладнює цілісне сприйняття матеріалу. Доцільно було б змістовно структурувати його шляхом виокремлення підпунктів, що, на наш погляд, сприяло б послідовності викладу, чіткості аргументації та систематизації основних положень.

2. На ст. 163 дисертант стверджує, що на «прикладі України, Литви, Латвії, Естонії та інших держав можемо бачити, що сформована нація може здобути та за якийсь час втратити державу, а разом з нею можливість промовляти до світу. Ми вбачаємо в цьому доречність зауважити, що окрім проголошення незалежності, держава повинна отримати світове визнання. Ми пропонуємо вважати четвертим етапом націєтворення етап міжнародного визнання держави, її історичного спадку та напрацювань. В цьому контексті ми говоримо не лише про офіційне визнання незалежності й встановлення дипломатичних стосунків з державою, а й про визнання у інших сферах та започаткування міцного міжнародного співробітництва». Це положення видається вкрай дискусійним як з огляду на зауваження самого дисертанта, зроблені на ст. 50-53, так і логіки історичного процесу. Для націй із сформованою історичною ідентичністю втрата або відсутність міжнародного визнання державності не означає припинення існування нації як історичної спільноти. Відтак міжнародне визнання доцільніше розглядати як складову державотворчого процесу, а не як окремий етап формування нації.

3. У дисертаційній роботі відсутнє розмежування між процесом націє- та державотворення, які подекуди ототожнюються, що створює враження їх штучного зближення з метою підтвердження наперед окреслених висновків. Такий підхід потребує додаткового теоретичного обґрунтування та чіткішої артикуляції його концептуальних засад.

4. У дисертації, зокрема в підрозділі 2.1, процес націєтворення подається переважно декларативно та ситуативно, без чіткого окреслення теоретико-методологічного підходу, яким керується автор. Відсутність концептуальної визначеності не дозволила належним чином обґрунтувати, чому саме у ХІХ ст. націєтворчі процеси набувають особливої інтенсивності. У тексті простежується схильність до есенціалістського трактування нації, що

в сучасному науковому дискурсі значною мірою втратило актуальність і потребує критичного переосмислення. Крім того, не розкрито чинників, які зумовлюють формування національних держав, а також не пояснено, чому цей процес історично співпадає з активною фазою націєтворення. Залишається недостатньо аргументованим питання мотивації спільнот до самоусвідомлення та прагнення політичної суб'єктності. Апеляція до ідей Фрідріха Майнеке подається без урахування того, що його концепція відображала інтелектуальний контекст та націєтворчі процеси початку ХХ ст. і потребує співвіднесення з сучасними підходами до процесу націєтворення.

5. У підрозділі 2.1 на ст. 47-48 дисертант цілком у дусі інтелектуальної традиції ХІХ – середини ХХ ст. робить спробу розмежувати поняття «народ» та «нація», не враховуючи того, що сучасний інтелектуальний дискурс послуговується поняттями «нація» та «етнос», які дозволяють уникнути методологічної невизначеності та чіткіше означати спільноти. Ця особливість стала закономірним наслідком переважання у дисертації націологічних підходів ХІХ–ХХ ст., які в результаті соціокультурних трансформацій останніх років втратили свою актуальність.

6. У третьому розділі спостерігається надмірна апеляція до політичних заяв і подій при одночасному недопрацюванні теоретичних узагальнень. Такий дисбаланс зменшує аналітичну глибину розділу та ускладнює системне осмислення процесів, що розглядаються. Для посилення наукової цінності доцільно було б збалансувати фактичний матеріал із концептуальною та теоретичною аналітикою.

7. Розглядаючи націєтворчу роль мови (с. 61-65), доцільно звернути увагу на зауваги та теоретичні узагальнення Г. Грабовича чи хоча б І. Огієнка, які надзвичайно чітко демонструють, як мова формує культурні світи та структурує національну ідентичність. Звернення до цих напрацювань дозволило б зменшити есенціалістські тенденції в роботі та надати розділу більшої аналітичної глибини.

8. У роботі приділено значну увагу становленню української літературної мови (с. 61-65), однак не пояснено залишається вкрай декларативна теза «в певному сенсі, «Енеїда» І. Котляревського здійснила мовну революцію. Мова стала інструментом повноцінного, всеохопного висловлювання і ресурсом для подальшого формування символічного та лексико- семантичного поля української нації». До «Енеїди» мова не була інструментом висловлювання чи ресурсом для формування символічного поля? Власне кажучи, складається враження до появи «Енеїди» І. Котляревського українська мова була «неповноцінною»?

9. На с. 67 дисертант стверджує: «Однак спільнота людей, сповнених

народницьких ідей та проявів у різних сферах свого життя, радше формувалася на засадах «ми точно не є ними», «ми говоримо не так, як ті», «ми співаємо інших пісень» тощо». Таке твердження потребує глибшого аналітичного осмислення, зокрема з огляду на те, що процес самовизначення спільнот залишається актуальним і в сучасних умовах, в тому числі й для формування та розвитку політики пам'яті. Відтак доцільно було б розкрити механізми, форми та наслідки такого етнокультурного самовизначення для націєтворчих процесів і його роль у сучасному соціокультурному контексті.

10. У підрозділі 2.1 дисертації прагнення до політичного самовизначення націй подається фактично як «бог з машини», тобто без належного пояснення причин, механізмів і історичних умов його виникнення. Такий підхід знижує аналітичну глибину розділу та потребує розширеного теоретичного обґрунтування процесів, що призводять до формування політичної суб'єктності національних спільнот.

11. На с. 103 дисертант наводить борщ як приклад елемента пам'яті, що, на наш погляд, є цікавим ілюстративним матеріалом. Водночас для наукової переконливості варто було б концептуально пояснити його значення, апелюючи до теоретичних підходів, зокрема П. Коннертона, та показати, як цей культурний символ функціонує у процесах формування національної ідентичності та колективної пам'яті.

12. Оскільки в дисертації розглядаються етапи націєтворення, доцільно було б системно застосувати методологічні принципи, зокрема: єдності історичного та логічного викладу, принцип історизму, який дозволяє враховувати конкретні історичні умови та динаміку процесів, принцип системності, що забезпечує комплексний підхід до взаємозв'язків між політичними, культурними та соціальними чинниками, принцип причинно-наслідкових зв'язків, для чіткого показу механізмів формування нації, принцип критичного осмислення джерел, що дозволяє уникати надмірної апеляції до декларативних або політичних тверджень.

Виявлені зауваження та побажання не применшують цінності дисертаційного дослідження та не знижують загального наукового рівня, теоретичного та практичного значення результатів роботи.

Загальні висновки. Проведений аналіз дисертації Романа Волошина на тему «Історична та колективна пам'ять як чинник геополітичного самовизначення сучасної України (історико-філософський аналіз)», дозволяє стверджувати, що дана робота є завершеним, самостійним, оригінальним дослідженням. Дисертанту вдалося виконати дослідницькі завдання та досягнути поставленої мети. Тематика дослідження є актуальною, а отримані результати характеризуються науковою новизною. Автор показав

